

Bachelorscriptie Geschiedenis

VASTGEROESTE IDEALEN

De Communistische Partij Nederland, de verandering van haar politieke oriëntatie en de doorwerking daarvan op de Binnenlandse Veiligheidsdienst (1945 -1991)

Auteur: Kort, J.W.J. de (Jasper)
Studentnummer: S4344219
Begeleider: dr. M.H.C.H. Leenders
Nijmegen, 18 oktober 2018

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Vijandbeelden: ontstaan, verandering en functie	6
Vijand en vijandbeeld.....	6
Hoe ontstaan vijandbeelden?.....	7
Wat is de functie van vijandbeelden?.....	7
Hoe veranderen vijandbeelden?	8
Het communistisch vijandbeeld in Nederland	8
Hoofdstuk 2: Eindhoven BVD	10
Eindhoven anticommunisme	10
Een dienst naar Eindhoven richtlijnen.....	11
Een woekerplant in Koude Oorlogstijd.....	11
Hoofdstuk 3: de CPN: anticommunisme, politieke maatregelen en autonomie	13
Populariteit en Sovjet-oriëntering	13
Praag: van anticommunisme naar politieke maatregelen.....	13
Een buitenbeentje	14
Politieke autonomie en een veranderend vijandbeeld	14
Hoofdstuk 4: Vijandbeelden en een vastgeroeste ideologie	16
Een dienst met een eigen ideologie en eigen missie	16
Controle en kritiek.....	18
Ministeriële vijandbeelden	19
Conclusie	22
Bibliografie	24
Archivalia	24
Gedrukte Bronnen	24
Niet-gedrukte Bronnen	24
Literatuur	24

Inleiding

Meer dan veertig jaar lang heeft de Koude Oorlog (1945-1991) op verschillende manieren doorgewerkt in de Nederlandse samenleving. De Koude Oorlog verdeelde de wereld, na de Tweede Wereldoorlog, opnieuw in twee kampen. Aan de ene kant stond het kapitalistische Westen, met als voornaamste macht de Verenigde Staten, en de andere kant het communistische Oosten, met als belangrijkste mogendheid de Sovjet-Unie.¹ Nederland was vanaf 1945 deel van het kapitalistische blok. Ons land oriënteerde zich, wat buitenlandse politiek betreft, op de VS. Daarnaast spande de regering zich in voor Europese integratie. In Nederland zelf probeerde de regering de communistische dreiging, zowel vanuit de Sovjet-Unie als Nederland zelf, te keren door een verzorgingsstaat op te bouwen.

De Nederlandse communistische partij vertegenwoordigde sinds het eerste decennium van de twintigste eeuw het overgrote deel van de Nederlandse communisten. Deze partij was in 1909 ontstaan als een afsplitsing van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). In 1935 kreeg de partij de naam Communistische Partij Nederland (CPN) die ze tot haar opheffing in 1991 zou blijven behouden. Aan het einde van de jaren dertig telde de CPN ongeveer tienduizend leden. Tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was de partij van marginaal belang in de Nederlandse politiek. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbood de Duitse bezetter de CPN. Toen de Sovjet-Unie en Nazi-Duitsland in 1941 met elkaar in oorlog raakten, groeide de populariteit van de CPN gestaag, ondanks het verbod.²

De populariteit van de CPN hield ook vlak na de oorlog stand. Volgens journalist en oud-lid van de CPN Igor Cornelissen had de toename van de populariteit te maken met de haatgevoelens die Nederlanders koesterden voor de Duitse bezetter, de rol die het Sovjetleger speelde in de vernietiging van het Derde Rijk (1933-1945) en het grote aantal communisten dat deelnam in het verzet.³ De partij wist bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 tien procent van de stemmen binnen te halen. Daarnaast waren de partijkrant *De Waarheid* en de Eenheids Vakcentrale, een federatie van vakbonden gelieerd aan de CPN, de grootste van Nederland.⁴

De populariteit van de CPN hield echter niet lang stand. De belangrijkste reden voor deze omslag was de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in 1948 en de positieve reactie van de CPN op die overname. Deze machtsovername zorgde voor het ontstaan van een, door alle lagen van de samenleving gesteund, communistisch vijandbeeld.⁵ Volgens CPN-er Henk Gortzak barstte de Koude Oorlog door 'Praag' in alle hevigheid los. In West-Europa kwam volgens hem een campagne op gang om het 'Vrije Westen te beschermen tegen het bolsjewisme'. De Nederlandse communisten richtten zich hierdoor alleen maar meer op de Sovjet-Unie, wat de kloof tussen de CPN en de andere partijen extra vergrootte.⁶ De niet-communistische partijen begonnen uit angst de CPN in het isolement te jagen.

Dit isolement betekende aanvankelijk politieke maatregelen. Vanaf 1948 weerde de regering de CPN bijvoorbeeld uit de vaste Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie. Ook sloot de regering de partij uit van radio- en televisiezendtijd en kondigde in 1952 de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wbbbg) in het *Staatsblad* af. Deze wet maakte het mogelijk lijsten samen te stellen van communisten die bij dreigend revolutionair gevaar geïnterneerd moesten worden.⁷ De in 1949 opgerichte Binnenlandse Veiligheidsdienst

¹ John M. Merriman en Jay Winter (red.), *Europe since 1914. Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, deel II (California, 2006), p. 620.

² Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN (1938-1991)* (Amsterdam, 1995), p. 8.

³ Igor Cornelissen, *Paul de Groot. Staatsvijand nr.1* (Amsterdam, 1996), p. 57.

⁴ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Den Haag, 2007), p. 15.

⁵ Engelen, *Frontdienst*, p. 17.

⁶ Henk Gortzak, *Hoop zonder illusies: memoires van een communist* (Amsterdam, 1985), p. 268.

⁷ Engelen, *Frontdienst*, p. 39.

(BVD), onder leiding van de anticommunistische jurist Louis Einthoven, kreeg van de regering de taak om het naleven van de politieke maatregelen te waarborgen. Zo stelde de dienst de interneringslijsten op, die onder de naam ‘operatie diepvries’ tot ver in de jaren tachtig bleven bestaan.⁸

Deze waarborgingstaak vormde het begin van een veiligheidsdienst waarvan de Koude Oorlog, de dreiging van het communisme en de CPN de taken en organisatievorm bepaalden.⁹ Einthoven kon in de ontwikkeling van taken en organisatievorm vrijwel zijn eigen gang gaan. Historicus Dick Engelen stelt dat op het gebied van controle de Vaste Kamercommissie voor de BVD pas halverwege de jaren zestig evolueerde van een klachtenbank voor burgers tot een commissie die zich bezighield met de consequenties van de door de BVD uitgevoerde onderzoeken.¹⁰ De Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CIVD) liet zich daartoe ook steeds vaker inlichten door de BVD. Het is belangrijk aan te geven dat Engelen naast historicus ook oud-medewerker is van de BVD, waardoor hij mogelijk een bevooroordeelde mening kan hebben.

In zijn publicatie legt hij echter geen link tussen de verandering van de politieke oriëntatie van de CPN, verzoeken tot het informeren van de commissie en veranderingen in de organisatievorm van de BVD. Het al dan niet bestaan van deze link is een belangrijk aspect van dit onderzoek. Vanaf halverwege de jaren zestig hief de regering de anticommunistische maatregelen namelijk langzaam op, omdat het vijandbeeld binnen de Nederlandse regering en het parlement afnam. Dit kwam doordat de CPN zich steeds minder ging richten op de Sovjet-Unie. Ook was er na de Cubacrisis (1962) langzaam dooi in de Koude Oorlog gekomen.

Publicaties over de CPN leggen ook geen link tussen de verandering van politieke oriëntatie van de CPN en het optreden van de BVD. De auteurs van die publicaties hebben de BVD vanuit verschillende invalshoeken beschreven. Igor Cornelissen en historicus Jan-Willem Stutje nemen in hun analyses een kritische houding aan ten opzichte van de BVD. In beide publicaties, die hoofdzakelijk gaan over CPN-leider Paul de Groot, wordt de BVD afgeschilderd als bemoeizuchtig en bijna paranoïde. In de ogen van Stutje en Cornelissen zocht de BVD naar mate de Koude oorlog vorderde steeds meer naar een communistisch gevaar dat niet langer bestond.¹¹

Historicus en socioloog Arthur Stam is in zijn onderzoek milder over de BVD. Hij geeft in zijn publicatie aan dat zowel de BVD als de CPN niet echt een keus had in haar handelen. Volgens Stam was het lopen aan de leiband van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) voor de CPN onmisbaar. Als relatief kleine partij in een klein land putte de CPN haar kracht en machtsgevoel uit de verbondenheid met buitenlandse ‘kameraden’. Het gevolg hiervan was echter dat BVD de CPN zag als een ‘vijfde colonne’ van een hoogst verdachte mogendheid.¹²

Dit onderzoek zal zich focussen op de link tussen de veranderende politieke oriëntatie van de CPN en het optreden van de BVD aan de hand van het hierboven kort besproken communistische vijandbeeld in Nederland. Daarbij zijn de ontwikkeling van het vijandbeeld, de beïnvloeding van het vijandbeeld door de CPN en het belang van het vijandbeeld voor de aansturing, controle en het optreden van de BVD van belang. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook:

⁸ Idem, p. 14.

⁹ Idem, p. 40.

¹⁰ Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag, 1995), p. 395-396.

¹¹ Cornelissen, *Staatsvijand Nr. 1*, p. 90-99; Jan Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam, 2000).

¹² Arthur Stam, *De CPN en haar Buitenlandse Kameraden. Proletarisch Internationalisme in Nederland* (Soesterberg, 2004), p. 12.

‘Hoe werkt de verandering van de politieke oriëntatie van de Communistische Partij Nederland tijdens de Koude Oorlog (1945-1991) door in het optreden van de Binnenlandse Veiligheidsdienst?’

Dit onderzoek wil het historisch perspectief van Nederlandse vijandbeelden verder uitdiepen door in te gaan op het communistische vijandbeeld tijdens de Koude Oorlog. Daarnaast geeft deze studie antwoord op de vraag hoe vijandbeelden partijen, overheidsinstanties en individuen kunnen beïnvloeden en op welke manier deze beïnvloeding optreedt. Omdat het begrip ‘vijandbeeld’ van cruciaal belang is voor dit onderzoek, is het belangrijk aan te geven wat er in dit onderzoek onder verstaan wordt. Hier zal in het eerste hoofdstuk meer aandacht naar uitgaan. Als tijdsafbakening is er gekozen voor de periode 1945-1991 om zo een volledig beeld te kunnen scheppen van de ontwikkeling van de CPN in de schaduw van de Koude Oorlog. In 1945 kende de CPN grote populariteit en begonnen de tegenstellingen tussen Oost en West te groeien. In 1991 kwam de Koude Oorlog ten einde en hield de CPN op te bestaan.

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag, richt dit onderzoek zich op Kamerverslagen, uitspraken en acties van ministers, verslagen van de CIVD, BVD-archiefmateriaal en literatuur geschreven door oud-leden van de CPN en oud-medewerkers van de BVD. Kamerverslagen geven, net als de uitspraken en acties van politici, informatie over het communistische vijandbeeld en hoe dit vorm kreeg in wisselende politieke context. Op basis van recente literatuur zal dit onderzoek de verandering van politieke oriëntatie binnen de CPN in kaart brengen om zo een link te leggen tussen deze verandering en reacties daarop vanuit de regering en het parlement. De regering en het parlement, vooral de leden van de CIVD en de Minister van Binnenlandse Zaken, beïnvloeden op hun beurt namelijk de BVD. Met het beschikbare CIVD en BVD-archiefmateriaal en publicaties van oud-medewerkers kan vervolgens een zo goed mogelijk beeld worden gevormd van de reactie van de veiligheidsdienst.

Het nadeel van het gebruik van CIVD-verslagen en het BVD-archief is dat ze geen details bevatten. Het BVD-archief is bovendien niet compleet. Verder bevatten Kamerverslagen de politiek gekleurde meningen van politici. Hetzelfde geldt voor literatuur geschreven door oud-leden van de CPN en oud-medewerkers van de BVD. Zonder deze verschillende bronnen en meningen is het echter niet mogelijk een duidelijk beeld te scheppen over de aanwezigheid van een vijandbeeld bij specifieke individuen, partijen of overheidsinstanties.

Het onderzoek is opgebouwd uit vier hoofdstukken. Het eerder aangehaalde, inleidende, eerste hoofdstuk zal verder ingaan op het begrip ‘vijandbeeld’, hoe vijandbeelden gevormd worden, hoe ze veranderen en welke functie ze dienen. Het tweede hoofdstuk zal aan de hand van Eindhoven de BVD verder uitdiepen. Hierbij zal het vooral gaan over de reden tot oprichting, de ontwikkeling, de opbouw en de controle van de dienst. Het derde hoofdstuk zal gaan over de acties van de CPN, de verandering van haar politieke oriëntatie en de reacties daarop van politici. Hierbij spelen vooral acties die het vijandbeeld hebben versterkt of verzwakt een grote rol. Het laatste hoofdstuk koppelt de eerste drie hoofdstukken aan elkaar en geeft aan of en hoe de verandering van de politieke oriëntatie van de CPN heeft doorgewerkt in het optreden van de BVD en welke rol vijandbeelden daarin hebben gespeeld.

Hoofdstuk 1: Vijandbeelden: ontstaan, verandering en functie

Vijand en vijandbeeld

Vijandbeelden zijn gebaseerd op het begrip vijand. De Van Dale omschrijft een vijand als: ‘een persoon die een ander haat en dat door woord en daad toont of tracht te tonen’ of iemand die ‘opzettelijk een ander tracht te benadelen’. Volgens polemoloog Léon Wecke kan een vijand zich op verschillende manieren toonbaar maken. Hij maakt in zijn publicatie een onderscheid tussen werkelijke en onwerkelijke vijanden, die zich intern, extern, direct of indirect kunnen tonen. In de Koude Oorlog was Nederland door haar bondgenootschap met de Verenigde Staten een indirecte vijand van de Sovjet-Unie. Ook kunnen vijanden een totale bedreiging of partiële bedreiging vormen. Een totale bedreiging is volgens Wecke een bedreiging voor de gehele samenleving. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er bijvoorbeeld sprake van een totale bedreiging vanuit Duitsland. Een partiële bedreiging is een bedreiging voor een deel van de samenleving. Deze dreigingsbeelden zorgen volgens Wecke voor de creatie van vijandbeelden.¹³

Door de jaren heen is de definitie van vijandbeelden steeds verder uitgediept. Wetenschappelijk onderzoek naar vijandbeelden dook volgens theoloog Hans Küng voor het eerst op in de ontspanningsfase van de Koude Oorlog en kreeg pas algemene bekendheid na de Tweede Golfoorlog.¹⁴ Wecke en politicoloog Jacques de la Haye omschrijven een vijandbeeld als een vaak onwerkelijke perceptie van een individu, een groep of een staat onder het aspect van vijandschap. De beleving van individuen is vaak een vertekening van de werkelijkheid. Een vijandbeeld hoeft volgens Wecke en De la Haye echter niet per definitie onwerkelijk te zijn. Als voorbeeld geven ze het heersende vijandbeeld ten opzichte van de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog. In de meeste gevallen suggereert het vijandbeeld echter een grotere bedreiging dan werkelijk bestaat.¹⁵

Enkele jaren later voegt politicoloog Tom Ottenheim, in samenwerking met Wecke, aan de definitie toe dat een vijandbeeld niet alleen gebaseerd is op de beleving van een ander maar ook gebaseerd is op opvattingen over een ander. De relatie met de vijand in het verleden, in het heden en de verwachte relatie in de toekomst kunnen volgens Ottenheim en Wecke die opvattingen beïnvloeden. Tussentijds kunnen verschillende actoren invloed uitoefenen op het vijandbeeld. Voorbeelden van mogelijke actoren zijn bijvoorbeeld individuele politici, politieke partijen en de media.¹⁶ Wecke voegt daar later nog aan toe dat iedere persoon, organisatie, regering of volk een eigen vijandbeeld heeft. Dit komt volgens Wecke door verschillen in opvoeding. Iedereen maakt daardoor namelijk op een andere manier kennis met ‘de vijand’.¹⁷

Als laatste voegt Küng in zijn publicatie het belang van gevoelens toe. Volgens Küng gaan individuen namelijk vaak uit van hun gevoel bij het formuleren van een vijandbeeld. Volgens hem is een vijandbeeld dan ook een combinatie van percepties, opvattingen en gevoelens. Deze combinatie van waarnemingen, opvattingen en gevoelens wordt vervolgens toegepast op een individu, groep, volk of staat.¹⁸ Uit deze grotendeels overeenkomstige definities kunnen we stellen dat een vijandbeeld gebaseerd is op een veelal overdreven perceptie

¹³ Wecke, ‘Vijandbeeld en vijanddenken’, *Rekenschap: humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 34:3 (1987), p. 117-130, alhier p. 118-127.

¹⁴ Hans Küng, *De Islam. De toekomst van een wereldreligie* (Kampen, 2006), p. 31.

¹⁵ Léon Wecke en Jacques de la Haye, ‘Vijandbeelden: door wie of wat voelen Nederlanders zich bedreigd?’ in: P. Everts en H. W. Tromp, *Tussen oorlog en vrede* (Amsterdam 1980), p. 156.

¹⁶ Tom Ottenheim en Léon Wecke, *Vijandbeeld, legitimatie en voorlichting. Een verkenning naar de aanwezigheid van vijandbeeld en legitimatie in de voorlichtingsbrochure ‘Over veiligheid en vrede’* (Nijmegen 1985).

¹⁷ Wecke, ‘Vijandbeeld’, p. 126.

¹⁸ Küng, *De Islam*, p. 31.

van een vijand, die bestaat uit voorstellingen, vooroordelen, en gevoelens en die als werkelijkheid wordt gepresenteerd om eenheid van de ‘eigen groep’ te waarborgen. Dit onderzoek zal uitgaan van deze definitie.

Hoe ontstaan vijandbeelden?

Vijandbeelden ontstaan volgens socioloog en filosoof Wiel Schmetz en Wecke in situaties waar sprake is van een militair dreigingsgevoel.¹⁹ De periode voor de Tweede Wereldoorlog is hiervan een goed voorbeeld. Voor de oorlog voelde een groot deel van de Europese landen zich militair bedreigd door Nazi-Duitsland. Ook tijdens de Koude Oorlog is een militair dreigingsgevoel duidelijk voel- en zichtbaar. Zowel het Westen als het Oosten voelden zich bedreigd door de kernwapens van de ander. Deze wapenwedloop bereikte haar hoogtepunt tijdens de Cubacrisis van 1962.

In een latere publicatie stelt Wecke, in samenwerking met Ottenheim, dat de dreiging ook van politieke, economische, sociale of ideologische aard kan zijn.²⁰ Voor, maar ook tijdens, de Tweede Wereldoorlog voelden Europese landen zich bijvoorbeeld ideologisch en politiek bedreigd door het nationaalsocialisme. Tijdens de Koude oorlog voelden de Westerse landen zich politiek, sociaal, economisch en ideologisch bedreigd door het communisme. Zowel de Sovjet-Unie als de in verschillende landen populaire communistische partijen vormden een bedreiging voor de gevestigde orde.

In weer een latere publicatie geeft Wecke aan dat de vijand zelf ook het vijandbeeld kan vormen. Het hoeft volgens hem dus niet alleen voort te komen uit een dreigingsgevoel. Het verleden, concurrentie met de vijand, capaciteiten en onderlinge tegenstellingen kunnen volgens Wecke bijdragen aan het ontstaan van een vijandbeeld.²¹ Vijandbeelden kunnen dus op veel verschillende manieren ontstaan. Vaak is er sprake van een combinatie van de hierboven aangehaalde omstandigheden, maar het is een moeilijk te zeggen waar een vijandbeeld precies vandaan komt.

Wat is de functie van vijandbeelden?

Naast verschillende mogelijkheden tot ontstaan kunnen vijandbeelden ook verschillende functies hebben. Volgens historicus E. van den Brink gaat de functie van vijandbeelden samen met de ‘democratisering van oorlogen’. Volgens hem kregen vijandbeelden dan ook pas na 1800 een functie. Oorlogen vroegen na 1800 namelijk om een steeds grotere participatie en opoffering van de bevolking. Het bestaan van een vijandbeeld gaf de bevolking genoeg reden om te participeren en stelde de bevolking in staat zich op te offeren om de vijand niet te laten winnen.²² De Eerste en Tweede Wereldoorlog zijn goede voorbeelden van oorlogen die op deze manier participatie en opoffering van de bevolking eisten.

Volgens Ottenheim en Wecke zorgt een vijandbeeld juist voor saamhorigheid en de mogelijkheid voor een individu om zonder al te veel moeite een oordeel te vormen over een complexe zaak. Een vijandbeeld is volgens hen een versimpelde, gegeneraliseerde en vaak overdreven weergave van de werkelijkheid. Daarnaast zorgt het vijandbeeld er voor dat interne tegenstellingen naar de achtergrond verdwijnen, omdat de primaire focus ligt op de interne of externe vijand.²³ Later herhaalt Wecke het belang van saamhorigheid nog eens en ook volgens

¹⁹ Léon Wecke en Wiel Schmetz, *Vijandbeeld in Nederland: eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie* (Nijmegen 1981), p. 24-27.

²⁰ Ottenheim en Wecke, *Vijandbeeld*, p. 9-11.

²¹ Wecke, ‘Vijandbeeld’, p. 118-127.

²² E. van de Brink, ‘Vijandbeelden; hun relevantie en geschiedenis, vooral in de Koude Oorlog’, in: *Op zoek naar de vijand: verslag van het symposium over oorzaken en functies van het denken in vijandbeelden* (Nijmegen, 1985), p. 43-57, alhier p. 46.

²³ Ottenheim en Wecke, *Vijandbeeld*, p. 9-11.

Küng komen vijandbeelden de groepseenheid ten goede. Daaraan voegt Küng toe dat vijandbeelden ook ontlastend werken. Een vijandbeeld stelt volgens hem individuen en groepen namelijk in staat alle frustratie, agressie en schuld bij de vijand neer te leggen.²⁴

Hoe veranderen vijandbeelden?

Vijandbeelden kunnen op verschillende manier veranderen. Wecke geeft in zijn publicatie aan dat vijandbeelden snel kunnen veranderen. Het vijandbeeld van de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog verergerde bijvoorbeeld naarmate de oorlog vorderde en ze steeds meer misdaden begingen. Ook hoeven vijandbeelden volgens Wecke niet altijd even sterk aanwezig te zijn. In tijden van ontspanning kunnen vijandbeelden volgens hem zelfs bijna geheel verdwijnen.²⁵ Daarnaast kunnen burgers, politici, actiegroepen en massamedia het vijandbeeld volgens hem versterken of afzwakken.²⁶ Historicus Constant Hijzen bouwt in zijn proefschrift voort op Wecke. Hij stelt dat meningen van ministers, Kamerleden, journalisten en burgers invloed hebben op de ontwikkeling en het bestaansrecht van vijandbeelden.²⁷ Voor dit onderzoek is het ook van belang in te gaan op het communistische vijandbeeld in Nederland dat korte tijd na de Tweede wereldoorlog ontstond.

Het communistisch vijandbeeld in Nederland

In de loop der jaren zijn er verschillende visies geweest over het communistische vijandbeeld in Nederland. Politicoloog Cees Wiebes en historicus Bert Zeeman stellen in hun publicatie dat de meeste politici in de begindagen van de Koude Oorlog niet geloofden in de dreiging vanuit de Sovjet-Unie.²⁸ Volgens historicus Toby Witte had dit ongelooft vooral te maken met de Indonesische kwestie, die alle aandacht opeiste.²⁹

Dit verklaart echter niet waarom de regering maatregelen nam ten opzichte van de communisten. In een latere publicatie, in samenwerking met historicus Duco Hellema, geeft Witte aan dat er juist tot in het begin van de jaren negentig een consensus bestond onder academici dat het Nederlandse beleid zich tot in de jaren zestig kenmerkte door een ‘scherpe en moreel geladen afwijzing van en angst voor het communisme en een daaruit voortvloeiend streven naar minimalisering van de betrekkingen’.³⁰

Volgens Engelen ontstond er na de Tweede Wereldoorlog een scheidslijn tussen de communisten onder leiding van de CPN, die zich achter de Sovjet-Unie schaarde, en de rest van de bevolking. De BVD had volgens Engelen de taak gekregen om de bevolking te verdedigen tegen het communisme.³¹ De CPN was in deze periode niet los te zien van de Sovjet-Unie, mede omdat ze sinds 1919 aangesloten was bij de Komintern, het wereldwijde samenwerkingsverband tussen communistische partijen onder leiding van de CPSU. De CPN kreeg van niet-communisten dan ook het verwijt een marionet van de Sovjet-Unie te zijn.³²

Onder deze niet-communisten was een meerderheid van de politici. Frans Goedhart (PvdA) en Jacques de Kadt (PvdA), beide oud leden van de CPN, waren bijvoorbeeld van

²⁴ Wecke, ‘Vijandbeeld’, p. 128-129; Küng, *Islam*, p. 32.

²⁵ Idem, p. 122.

²⁶ Idem, p. 118-127.

²⁷ Constant Hijzen, *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de Democratie, 1912-1992* (Amsterdam, 2016), p. 27.

²⁸ C. Wiebes en B. Zeeman, ‘Nederland, België en de Sovjetdreiging (1942-1948)’, *Internationale Spectator* 44:9 (1987), p. 468-477.

²⁹ G.T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Leiden, 1990), p. 112.

³⁰ Duco Hellema en Toby Witte, ‘Nederlandse Reacties op de Socialistische Dreiging’ in: idem (red.), *‘Onmachtig om te helpen’: Nederlandse Reacties op de Socialistische Dreiging* (Amsterdam, 1995), p. 1.

³¹ Engelen, *Frontdienst*, p. 17.

³² Stam, *Buitenlandse Kameraden*, p. 12.

mening dat de communisten stakingen uitlokten met als doel om de wederopbouw van Europa te vertragen, het herstel te belemmeren en de voedselvoorziening in de war te schoppen. De Sovjet-Unie wilde volgens Goedhart en De Kadt een zwak en machteloos West-Europa, zodat Moskou het gemakkelijk onder de voet kon lopen.³³

³³ Cornelissen, *Staatsvijand nr. 1*, p. 101.

Hoofdstuk 2: Einthovens BVD

Einthovens anticommunisme

Als eerste hoofd van de BVD heeft Louis Einthoven twaalf jaar lang de dienst ingericht naar zijn eigen inzichten. De BVD is daarom niet los te zien van Einthoven. Zijn inzichten kwamen in het kort neer op een diepgeworteld anticommunisme. In de jaren twintig kreeg Einthoven, als gerechtelijk ambtenaar in Nederlands-Indië, te maken met communistische opstanden op Java en Sumatra.³⁴ Voor die opstanden was hij het al niet eens met het in zijn ogen te liberale beleid van Dirk Fock, Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië. Volgens Einthoven had Fock zich tegenover de snelgroeiende populariteit van het communisme geheel afzijdig gehouden. Doordat hij geen maatregelen had genomen, waren de communisten in staat geweest in opstand te komen.³⁵ Voor de opvolger van Fock, de eveneens liberale Andries de Graeff, had Einthoven een beter woord over. De Graeff aarzelde er namelijk niet voor communistische figuren te verbannen naar eilanden buiten Java.³⁶

Bij Einthovens volgende functie, als hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie, werkte zijn anticommunisme door. Hij richtte zijn belangstelling op de politie-inlichtingendienst en verdubbelde het aantal rechercheurs dat inlichtingen vergaarde. Volgens Einthoven voorkwam hij hierdoor dat communisten zich gingen bemoeien met relletjes tijdens de crisisjaren. Voordat de communisten zich ermee konden bemoeien, waren ze namelijk al van het toneel verwijderd.³⁷ Daarnaast gaf Einthovens plan de inlichtingendienst gelegenheid zich te richten op het opkomende nationaalsocialisme en de door de Sovjets aangestuurde scheepssabotage van Ernst Wollweber.³⁸ Deze functie bekleedde Einthoven tot het begin van de oorlog.

Tijdens en na de oorlog bekleedde Einthoven nog verschillende functies. In 1940 was Einthoven één van de oprichters van de Nederlandse Unie, die door middel van concessies aan de Duitsers de wind uit de zeilen van de NSB probeerden te nemen. In 1942 werd hij gevangengenomen en bijna twee en een half jaar gegijzeld in Sint-Michiëlsgestel. Na de Duitse Nederlaag werd Einthoven achtereenvolgens het hoofd van het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de Centrale Veiligheidsdienst (CVD) en de BVD. De BNV gebruikte hij om de CVD voor te bereiden.³⁹ Als hoofd van de CVD beschouwde Einthoven het schaduwen en infiltreren van de CPN als haar voornaamste taak.⁴⁰ Ook als hoofd van de BVD beschouwde hij de communisten de voornaamste taak van de dienst. Volgens Engelen was Einthoven daarnaast al sinds 1945, in opdracht van minister-president Schermerhorn (PvdA), bezig geweest met het opzetten van een *stay behind*-organisatie die het verzet zou leiden in het geval van een nieuwe bezetting.⁴¹ In de ogen van de Einthoven kon die bezetting alleen vanuit de Sovjet-Unie komen.

³⁴ Engelen, *Frontdienst*, p. 23.

³⁵ L. Einthoven, *Tegen de stroom in: levende vissen zwemmen tegen de stroom in alleen dooie drijven mee* (Apeldoorn, 1974), p. 21-22.

³⁶ Einthoven, *Tegen de stroom in*, p. 37.

³⁷ Idem, p. 56.

³⁸ Engelen, *Frontdienst*, p. 23.

³⁹ Gerard Aalders en Coen Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Den Haag, 1996).

⁴⁰ P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw*, Band B (Nijmegen, 1992). p. 395.

⁴¹ Engelen, *Frontdienst*, p. 23.

Een dienst naar Eindhovenrichtlijnen

Volgens Eindhoven ontleende de BVD haar bestaansrecht aan de ‘wereldproblematiek van het communisme’.⁴² Hoewel de taken in het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 globaal en abstract staan beschreven, richtte de regering volgens Engelen de BVD op om het communistische gevaar te bestrijden. Hij geeft aan dat ‘met staatsgevaarlijke activiteit werd gedoeld op spionage, sabotage en ondermijnende propaganda, bedreven door de Sovjet-Unie en de communistische Oost-Europese landen’. Daarnaast geeft hij aan dat bij ‘extremistische stromingen gedacht moet worden aan antidemocratische partijen en organisaties aan de uiterste rechter- en linkerzijde van het politieke spectrum’ en dat de belangrijkste hierin de communistische organisaties waren.⁴³

Bij de oprichting van de dienst ging het kabinet akkoord met Eindhovenrichtlijnen.⁴⁴ Dit gaf Eindhoven de ruimte om de dienst op zijn manier te organiseren en in te delen. Volgens Hijzen had Eindhoven bij het vormen van de dienst twee doelen.⁴⁵ Zijn eerste doel was het minimaliseren van politieke, ambtelijke en maatschappelijke bemoeienis. Een voorbeeld hiervan was Eindhoven’s mening over de commissie van toezicht. Een commissie zou volgens hem kunnen leiden tot een grote nieuwsgierigheid, waardoor de veiligheid in gevaar kon komen.⁴⁶ Eindhoven’s tweede doel was het maximaliseren van het werkkerrein.

De kerntaken van de dienst werden uitgevoerd door de afdelingen b en c. Bij b ging het om de binnenlandse dreiging. Binnen deze afdeling, die zich vooral richtte op communistische organisaties, bestond een aparte sectie die zich uitsluitend bezighield met de CPN. Bij afdeling c ging het om externe dreiging. De taak van deze afdeling was het tegengaan van spionage vanuit de Sovjet-Unie en andere communistische geregeerde landen.⁴⁷

De organisatiestructuur weerspiegelde de autocratische stijl van leidinggeven van Eindhoven. Rechtstreeks onder hem stonden de zogenaamde Kabinetsafdelingen. Deze afdelingen verrichtten de taken die Eindhoven ‘dicht bij het hart lagen’. De belangrijkste Kabinetsafdeling was KB, die verantwoordelijk was voor het operationele werk van zowel afdeling b als afdeling c.⁴⁸ Kritiek op de dienst werd tenietgedaan door de breder wordende kloof tussen Oost en West. De Koude Oorlog, de vrees voor het communisme en de verplichtingen uit het Atlantisch Pact vormden een ideale voedingsbodem voor de groei van de dienst.⁴⁹

Een woekerplant in Koude Oorlogstijd

De CPN was volgens Eindhoven een satelliet van Moskou en door middel van internationale samenwerking was het mogelijk de wereldomvattende communistische beweging in kaart te brengen en de baas te worden.⁵⁰ Daarom verdiende het communisme volgens Eindhoven alle aandacht. De BVD controleerde alles wat met communisme te maken had. De maandoverzichten bevatten bijvoorbeeld uitgewerkte verslagen van bijeenkomsten van de CPN, EVC, de Algemeen Nederlandse Jeugdbond (ANJV) en de Nederlandse Vrouwen Beweging (NVB). Ook gaf de BVD iedere maand een overzicht van stakingen met eventuele communistische bemoeienis en analyseerde ze *De Waarheid*. In de jaren 1948-1951 bestond de

⁴² Hijzen, *Vijandbeelden*, p. 145.

⁴³ Dick Engelen, *De BVD in de Twintigste Eeuw: Institutionele Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-2000* (Den Haag, 2002), p. 35.

⁴⁴ Eindhoven, *Tegen de stroom in*, p. 206.

⁴⁵ Hijzen, *Vijandbeelden*, p. 122.

⁴⁶ Eindhoven, *Tegen de stroom in*, p. 226.

⁴⁷ Engelen, *De BVD in de Twintigste eeuw*, p. 37.

⁴⁸ Idem, p. 37.

⁴⁹ Maas en Clerx, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, Band B, p. 431.

⁵⁰ Eindhoven, *Tegen de Stroom in*, p. 200.

inhoud van de maandverslagen voor negentig procent uit rapporten die gingen over de CPN of andere communistische organisaties.⁵¹ De BVD focuste zich dus volledig op het communisme en Eindhoven paste zijn organisatie daarop aan. Mede hierdoor was de BVD in staat de CPN in de loop der jaren tot in het partijbestuur te infiltreren.⁵²

Ook de groei van het personeelsbestand weerspiegelde de Koude oorlog. Bij de CVD waren in 1948 144 personen werkzaam. In 1952 had de BVD 284 werknemers.⁵³ Deze groei zette zich door. In 1956 telde de BVD al ruim zeshonderd werknemers. Deze groei had te maken met politieke ontwikkelingen. In Polen was een door Stalin een communistisch regime geïnstalleerd en ook de Blokkade van Berlijn (1948-1949) maakte duidelijk dat de Sovjet-Unie niet terug zou trekken uit Midden- en Oost-Europa. Maar volgens Engelen maakte vooral de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije grote indruk in Nederland.⁵⁴ Door Eindhoven werd de machtsovername gezien als een bevestiging van zijn anticommunistische overtuiging en de regering begon zich af te vragen of in Nederland ook iets dergelijks kon gebeuren.⁵⁵

Daarnaast was het budget van de BVD een afspiegeling van de Koude Oorlog. Met de oprichting van de BVD werd de begroting vastgesteld op 1.148.000 gulden. In de jaren daarna steeg het budget, ondanks bezuinigingen van de regering, fors. In 1951 werd het budget verdubbeld en vastgesteld op 2.348.000 gulden en in 1952 op 3.410.000 gulden. Deze verhoging van uitgaven werd door de Minister van Binnenlandse Zaken Frans Teulings (KVP) weinig gemotiveerd. Hij betoogde in 1950 dat verhoging van het budget noodzakelijk was, omdat de inlichtingendienst in het verleden te weinig krediet had gekregen en Nederland internationale afspraken na moest komen. Daarnaast waren volgens hem ook de internationale spanningen toegenomen. Hij verwachtte tegen het Westen gerichte activiteit, vooral in de vorm van verstoring van de arbeidsvrede.⁵⁶ In 1987, richting het einde van de Koude Oorlog, bedroeg het budget maar liefst 55.000.000 gulden.⁵⁷ Extra uitgaven voor de BVD werden bovendien niet verantwoord, zodat het parlement buitenspel stond.⁵⁸

Charles Welter (KNP) waarschuwde begin jaren vijftig al voor de groei van de BVD. Hij verweet ambtelijke diensten een natuurlijke neiging tot expansie te hebben. Volgens hem moest de regering een einde maken aan de ‘paddestoelgroei’ van de BVD. Ook voorzag hij problemen in de snelheid en kracht waarmee de BVD zich uitbreidde. Hij vergeleek de dienst met een niet of nauwelijks verantwoorde ‘woekerplant’.⁵⁹ Welter had hierin zeker een punt. Hoofdstuk 3 zal de gevolgen van deze ongelimiteerde groei en gebrekkige verantwoording verder beschrijven.

⁵¹ Maas en Clerx, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, Band B, p. 395.

⁵² ‘Het Vervolg’, *De Volkskrant*, 9 mei 1992, p. 3.

⁵³ Maas en Clerx, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, Band B, p. 395.

⁵⁴ Engelen, *Frontdienst*, p. 38.

⁵⁵ Nationaal Archief (NA), Den Haag, Ministerraad [2.02.05.02], inventarisnummer 390, Notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers (8 maart 1948).

⁵⁶ Maas en Clerx, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, Band B, p. 426-428.

⁵⁷ Stafafdeling Voorlichting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Hoezo, BVD?* (Den Haag, 1987), p. 15.

⁵⁸ P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie*, Band C (Nijmegen, 1992), p. 804.

⁵⁹ Maas en Clerx, *Kabinet-Drees-Van Schaik*, Band B, p. 426.

Hoofdstuk 3: de CPN: anticommunisme, politieke maatregelen en autonomie

Populariteit en Sovjet-oriëntering

In de inleiding werd al kort ingegaan op de populariteit van de CPN na de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van een communistisch vijandbeeld aan het begin van de Koude Oorlog. De populariteit van de communisten was al tijdens de bezetting gegroeid. Dit had te maken met de grote rol die de Sovjet-Unie speelde in de vernietiging van het Derde Rijk en het grote aantal leden van de CPN dat in het verzet zat. Deze populariteit zette zich vlak na de oorlog voort, waardoor de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 tien procent van de stemmen behaalde. Ook de communistische vakbondsfederatie EVC en partijkrant *De Waarheid* waren enige tijd de grootste. Al snel verdeelde de Koude Oorlog de wereld echter in twee kampen. Individuen, partijen en organisaties schaarden zich achter één van de twee kampen, waardoor de kloof tussen de kampen groeide.

De CPN koos in de jaren vijftig bewust voor nauwere aansluiting met de politiek van de Sovjet-Unie. De partij was al sinds 1919 onderdeel van de Komintern, het wereldwijde samenwerkingsverband tussen communistische partijen onder leiding van de CPSU. Vanaf 1925 bemoeide Moskou zich intensief met de partij in de vorm van open brieven, vertrouwelijke directieven en geheime instructies. Op deze manier was de partij volgens Cornelissen al vanaf 1930 een geoliede bijwagen van Moskou.⁶⁰ De Koude Oorlog maakte die verbinding alleen maar krachtiger. Volgens CPN-er Marcus Bakker was de partij in die tijd hyper-eenzijdig en had ze de neiging om zich steeds sterker op de Sovjet-Unie te oriënteren.⁶¹

De overige fracties en de regering kozen de zijde van de westerse mogendheden.⁶² Ondanks de groeiende kloof tussen Oost en West, zag de regering in het begin van 1948 maar een beperkt risico op een aanval vanuit de Sovjet-Unie. Ook de CPN beschouwde de regering niet als bedreiging voor de binnenlandse orde en veiligheid. De CPN had slechts een andere visie dan de regering.⁶³ Ze organiseerde bijvoorbeeld stakingen tegen de uitzending van dienstplichtigen naar Nederlands-Indië, probeerde dienstplichtigen aan uitzending te onttrekken, erkende Soekarno en de Indonesische onafhankelijkheid, wees de NAVO en het Marshallplan af, sloot zich aan bij het Warschaupact en de Cominform en zag wereldcomités als alternatief voor de Marshallhulp.

Praag: van anticommunisme naar politieke maatregelen

Hoewel regering en parlement de communisten vlak na de Tweede Wereldoorlog niet als staatsgevaarlijk beschouwden, was anticommunisme zeker niet afwezig. Dit anticommunisme kwam vooral uit christendemocratische en sociaaldemocratische hoek. Volgens Henk Gortzak (CPN) waren de sociaaldemocraten door de CPN afgeschreven als bondgenoten en moesten ze fel worden bestreden. De partij beschouwde de sociaaldemocratische leiders als steunpilaren van het oorlogszuchtig imperialisme. De steeds groter wordende kloof tussen PvdA en CPN wakkerde het anticommunisme bij de sociaaldemocraten aan.⁶⁴ De KVP verzette zich juist tegen het antichristelijk en antikoloniaal gedachtegoed van de communisten.⁶⁵

⁶⁰ Igor Cornelissen, *Staatsvijand nr. 1*, p. 34-44.

⁶¹ Marcus Bakker, *Wissels: bespiegelingen zonder berouw* (Weesp, 1983), p. 120-121.

⁶² Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel V, *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001), p. 69.

⁶³ M.D Bogaarts, *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II, *De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948*, Band C (Den Haag, 1989), p. 1908.

⁶⁴ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 73.

⁶⁵ Bogaarts, *Kabinet-Beel*, Band C, p. 1913.

De reactie op machtsovername in Praag maakte de CPN in 1948 tot mikpunt van politieke verontwaardiging. De partij verwelkomde de overname en schilderde de machtsgreep af als een schitterende overwinning en een mooi precedent voor Nederland.⁶⁶ Het gevolg was dat er in Nederland stemmen opgingen om de partij en *De Waarheid* te verbieden. Carl Romme (KVP) vertegenwoordigde een van deze stemmen. Hij vergeleek de partijkrant met een ‘gifkraan’ die gesloten moest worden.⁶⁷ Uit een opinieonderzoek van *Het Parool* voorafgaand aan de verkiezingen van 1948 bleek dat 62 procent van de Nederlanders vond dat het communisme heftig bestreden moest worden.⁶⁸

Het kabinet Beel had zich tot dan toe beperkt tot het afkeuren van de CPN als politieke stroming. Het kabinet zag de CPN na ‘Praag’ als een mogelijke ‘vijfde colonne’. Dit had anticommunistische maatregelen tot gevolg.⁶⁹ Vanaf het voorjaar van 1948 richtte de regering de Nationale Reserve opnieuw op, weerde de CPN uit verschillende Vaste Kamercommissies, waaronder Buitenlandse Zaken en Defensie, verwijderde de communisten uit bestuurlijke vertrouwensfuncties, sloot de CPN van radio- en televisiezendtijd, voerde het ambtenarenverbod opnieuw in en stelde de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wbbbg-1952) op. Deze wet maakte het mogelijk lijsten samen te stellen van communisten die bij dreigend revolutionair gevaar geïnterneerd moesten worden.⁷⁰

Een buitenbeentje

Na de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije beschouwde het Nederlandse bestuur de CPN niet meer als een partij die de democratische beginselen van de Nederlandse staat respecteerde. De regering presenteerde de CPN als vijand van alles wat Nederlands was. Andere partijen verwierpen moties van CPN Kamerleden uit principe.⁷¹ Daarnaast namen niet-communistische Kamerleden hun communistische kamergenoten totaal niet serieus. In het najaar van 1955 noemde plaatsvervangend voorzitter van de Tweede Kamer Pieter Gerbrandy (ARP), volledig tegen de fatsoensnormen in, de CPN-fractie bijvoorbeeld ‘onze Russische vrienden’ toen ze als enige tegen een wetsvoorstel stemde.⁷²

Ook de persoonlijke omgang tussen leden van de CPN en andere Kamerleden was ijszig. Medeleden negeerden communistische afgevaardigden doorgaans compleet.⁷³ In zijn memoires beschrijft Bakker dat hij alleen communiceerde met de regering en dat alleen de vrouwelijke bediendes in de koffiekamer aardig waren. Ook zijn beëdiging in de Tweede Kamer liet te wensen over. Kamervoorzitter Kortenhorst (KVP) liet Bakker een uur wachten en weigerde hem na zijn inauguratie de hand te schudden.⁷⁴

Politieke autonomie en een veranderend vijandbeeld

In het midden van de jaren vijftig begon er echter langzaam verandering te komen in de houding ten opzichte van de CPN. Zo kwam Barend Biesheuvel (ARP) in 1956 een praatje maken met Bakker. Bakker noemde dit praatje een ‘onverwachts levensteken uit een orgaan dat je bij het binnentreden eigenlijk meteen had afgeschreven’.⁷⁵ Daarnaast nam de spanning tussen de

⁶⁶ Leo Molenaar, *Nooit op de knieën: Marcus Bakker (1923-2009), communist en parlementariër* (Amsterdam, 2015), p. 98; Stam, *Buitenlandse Kameraden*, p. 19.

⁶⁷ Gortzak, *Hoop zonder illusies*, p. 254; Marcus Bakker, *Wissels*, p. 119.

⁶⁸ Igor Cornelissen, *Staatsvijand Nr. 1*, p. 108.

⁶⁹ Bogaarts, *Kabinet-Beel*, Band C, p. 1923-1945.

⁷⁰ Engelen, *Frontdienst*, p. 39.

⁷¹ Van Baalen en Ramakers, *Kabinet-Drees III*, p. 69.

⁷² *HTK*, 1955-1956, p. 2305.

⁷³ Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam, 2006), p. 124.

⁷⁴ Bakker, *Wissels*, p. 57-59.

⁷⁵ Idem, p. 59.

Sovjet-Unie en de Verenigde Staten na de Cubacrisis (1962) af. De wereld was, volgens zowel Washington als Moskou, te dicht bij een kernoorlog gekomen. Het gevolg was een periode van ontspanning en stabilisatie die duurde tot de val van de Berlijnse Muur in 1989 en zich kenmerkte door een groeiend aantal verdragen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie op het gebied van nucleaire wapenbeheersing.⁷⁶

Ook begon de politieke oriëntatie van de CPN halverwege de jaren vijftig te veranderen. In 1956 schokte Nikita Chroesjtsjov, die sinds de dood van Stalin in 1953 leider van de Sovjet-Unie was, het wereldcommunisme. In zijn rede, getiteld ‘over persoonsverheerlijking en de gevolgen ervan’, beschuldigde hij Stalin onder meer van massamoord en schilderde hem af als paranoïde en ziek.⁷⁷ Het partijbestuur van de CPN gaf op 10 april 1956 aan de verdediging van Stalins showprocessen te betreuren en voortaan alleen een mening uit te zullen spreken over zaken die ze zelf konden controleren.⁷⁸ In 1963 gaf De Groot, die in 1946 nog trots de erenaam ‘Stalinist’ aanvaard had, in een toespraak aan dat hij weigerde een kant te kiezen in het ontstane conflict tussen de Sovjet-Unie en het communistische China. Dit terwijl de CPN in 1948 nog onvoorwaardelijk en automatisch had gekozen voor de Sovjet-Unie in het conflict met Joegoslavië. Met deze beslissing begon de CPN een autonome koers te varen en liet ze de absolute solidariteit met de Sovjet-Unie achter zich.⁷⁹

In de jaren daarna zette de CPN deze koers voort. Binnen de partij kwam de nadruk steeds meer te liggen op nationale zelfstandigheid. Volgens Friedl Baruch (CPN) gebruikte de CPN deze autonomie voor steeds felle aanvallen aan het adres van de Sovjet-Unie. In de jaren zestig ging het partijbestuur niet mee op vakantiebezoeken naar Oost-Europese landen, deed ze hun ambassades niet meer aan, staakte de jaarlijkse herdenking van de Oktoberrevolutie, bezocht geen internationale conferenties meer en trok de correspondent van *De Waarheid* terug uit Moskou. Daarnaast keurde de partij in 1968 het neerslaan van de Praagse Lente af.⁸⁰ Volgens Bakker was de partij tot de conclusie gekomen dat internationalisme nationale ontwikkeling nooit in de weg mocht staan.⁸¹

Hoewel dit de CPN internationaal in een isolement bracht, nam het vijandbeeld ten opzichte van de CPN in Nederland af. Langzaamaan schafte de regering alle communistische maatregelen af. In 1966 kreeg de CPN weer zendtijd voor radio en televisie en toegang tot de Kamercommissies. Ook versoepelde de regering het ambtenarenverbod.⁸² In 1970 hief de regering het verbod voor ambtenaren om lid te zijn van de CPN volledig op. De benoeming van een communistische burgemeester in het Groningse Beerta in 1981 vormde het symbolische einde van een tijd waarin de staat communisten uit overheidsfuncties werden weerde.⁸³ De meer open houding van de CPN en haar kritiek op de Sovjet-Unie maakte de CPN weer acceptabel voor de andere partijen. De regering zag de CPN niet langer als vijand.

⁷⁶ Engelen, *Frontdienst*, p. 16-18.

⁷⁷ Cornelissen, *Staatsvijand nr. 1*, p. 44.

⁷⁸ Gortzak, *Hoop zonder Illusies*, p. 307-308.

⁷⁹ Bakker, *Wissels*, p. 133-135.

⁸⁰ F. Baruch, *Links af/naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de C.P.N. in het conflict Moskou Peking* (Den Haag, 1967), p. 103-104; Molenaar, *Nooit op de knieën*, p. 224.

⁸¹ Bakker, *Wissels*, p. 150.

⁸² Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 8, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen –Cals en –Zijlstra* (Den Haag/Nijmegen, 2010), p 63-65.

⁸³ Bogaarts, *Kabinet-Beel*, Band C, p. 1963.

Hoofdstuk 4: Vijandbeelden en een vastgeroeste ideologie

Een dienst met een eigen ideologie en eigen missie

Een meerderheid van de regering en het parlement was halverwege de jaren zestig tot de conclusie gekomen dat de anticomunistische maatregelen van eind jaren veertig en begin jaren vijftig overbodig en overdreven waren. Door de verandering van haar politieke oriëntatie was het communistische vijandbeeld in de regering, het parlement en de Nederlandse maatschappij ook afgenomen. Als gevolg van deze afzwakking kreeg de CPN weer zendtijd, kreeg ze een gelijke behandeling in de Tweede Kamer en werd ze weer toegelaten tot de vaste Kamercommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie. De verandering van het vijandbeeld zette zich echter niet door binnen de B. De dienst was namelijk vastgeroest in haar anticomunisme. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te wijzen.

De eerste reden is de mate van hiërarchie, centralisatie en specialisatie van de dienst. Polemoloog Hylke Tromp schreef dit in 1971 over de ideologie van de BVD:

‘Evenals elke andere organisatie, bezit de BVD een eigen ideologie, en staat ze voortdurend onder pressie om die ideologie ongerept te houden; en dat betekent dat ze naar feiten moet zoeken die de juistheid van die ideologie bevestigen [...] En evenals elke andere organisatie zal ook de BVD eerder geneigd zijn de wereld in overeenstemming te brengen met haar wereldbeeld, dan omgekeerd.’⁸⁴

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog bestond er een breed gedragen communistisch vijandbeeld binnen de regering en het parlement. Einthoven had hierdoor de mogelijkheid gekregen zijn dienst in te delen volgens zijn idee, zolang hij de maatregelen van de regering maar uitvoerde. Volgens Engelen zagen Einthoven en de rest van de BVD-leiding ‘hun dienst’ mede daardoor niet als verlengstuk van de regering van het moment, maar eerder als een boven de partijpolitiek staande organisatie met een eigen missie in het kader van de Koude Oorlog.⁸⁵ Deze missie was het bestrijden van het communisme. Het gevolg van de vrijheid die Einthoven kreeg was dat hij de BVD inrichtte op basis van zijn voorstellingen, vooroordelen en gevoelens over het communisme. Zijn doel was het communisme te vernietigen en de parlementaire democratie te laten zegenvieren. De hiërarchisch opgebouwde dienst had hierdoor een, door medewerkers breed gedragen, anticomunistische ideologie.⁸⁶

⁸⁴ ‘Waar is de BVD bang voor?’, *Haagse Post*, 26 mei 1971 in: Gilliam de Valk, *De BVD en inlichtingenreportages* (Nijmegen, 1996), p. 33.

⁸⁵ Idem, p. 80.

⁸⁶ Engelen, *Frontdienst*, p. 208.

Jaar	Hoofd BVD	Verantwoordelijke minister	Voorzitter commissie	
1949	L. Einthoven (08-08-1949 - 01-04-1961)	J.R.H. van Schaik a.i.* (KVP) (15-06-1949 - 20-09-1949)		
1950		F.G.C.J.M. Teulings (KVP) (20-09-1949 - 15-03-1951)		
1951		J.H. van Maarseveen (KVP) (15-03-1951 - 18-11-1951)		
1952		F.G.C.J.M. Teulings a.i (KVP) (21-11-1951 - 06-12-1951)		
1953		L.J.M. Beel (KVP) (06-12-1951 - 07-07-1956)		C.P.M. Romme (KVP) (26-03-1952 - 17-09-1953)
1954				J.A.W. Burger (PvdA) (17-09-1953 - 25-09-1962)
1955				
1956				
1957				
1958		J.C. van Oven a.i (PvdA) (07-07-1956 - 13-10-1956)		
1959		J.G. Suurhoff a.i (PvdA) (13-10-1956 - 29-10-1956)		
1960		A.A.M. Struyken (KVP) (29-10-1956 - 19-05-1959)		
1961		E.H. Toxopeus (VVD) (19-05-1959 - 14-04-1965)		
1962	J.S. Siminghe Damsté (01-04-1961 - 16-09-1967)		A. Vondeling (PvdA) (03-10-1962 - 14-04-1965)	
1963				
1964				
1965				
1966				
1967	A. Kuipers (16-09-1967 - 01-02-1977)	J. Smalenbroek (ARP) (14-04-1965 - 31-08-1966)	W.K.N. Schmelzer (KVP) (30-06-1965 - 10-05-1971)	
1968		I. Samkalden a.i (PvdA) (31-08-1966 - 05-09-1966)		
1969		P.J. Verdam (KRP) (05-09-1966 - 05-04-1967)		
1970		H.K.J. Beernink (CHU) (05-04-1967 - 06-07-1971)		
1971				
1972		W.J. Geertsema (VVD) (06-07-1971 - 11-05-1973)		J.M. den Uyl (PvdA) (25-05-1971 - 30-06-1973)
1973		W.F. de Gaay Fortman (ARP) (11-05-1973 - 19-12-1977)		E. van Thijn (PvdA) (30-06-1973 - 23-06-1978)
1974				
1975				
1976	P. de Haan (01-02-1977 - 01-02-1986)	H. Wiegel (VVD) (19-12-1977 - 11-09-1981)	J.M. den Uyl (PvdA) (23-06-1978 - 14-09-1981)	
1977				
1978		E. van Thijn (PvdA) (11-09-1981 - 29-05-1982)	W. Meijer (PvdA) (14-09-1981 - 16-09-1982)	
1979				
1980				
1981		M.G. Rood (D66) (29-05-1982 - 04-11-1982)		
1982				
1983		J.G. Rietkerk (VVD) (04-11-1982 - 20-09-1986)	J.M. den Uyl (PvdA) (16-09-1982 - 02-06-1986)	
1984				
1985				
1986				
1987	A. Blom (01-02-1986 - 01-02-1989)	C.P. van Dijk (CDA) (14-07-1986 - 03-02-1987)	B. de Vries (CDA) (02-06-1986 - 06-11-1989)	
1988		J. de Koning a.i (CDA) (03-02-1987 - 06-05-1987)		
1989		C.P. van Dijk (CDA) (06-05-1987 - 07-11-1989)		
1990	A.W.H. Docters van Leeuwen (01-02-1989 - 01-01-1995)	C.I. Dales (PvdA) (07-11-1989 - 10-01-1994)	L.C. Brinkman (CDA) (06-11-1989 - 22-08-1994)	
1991				

Figuur 1:

Schema van BVD-hoofden, ministers van Binnenlandse Zaken en de voorzitters van de Commissie voor de BVD (vanaf 1967 CIVD).

* a.i. (ad interim): voorlopig of waarnemend. Minister voor een tussenliggende periode of bij tijdelijke afwezigheid.

Controle en kritiek

De tweede reden was mate van parlementaire controle op de BVD. Door de gebrekkige controle kreeg Eindhoven de kans om van de BVD een geheimzinnig bolwerk te maken en de blik naar binnen te richten. Een meerderheid van de Kamerfracties had al in 1949 een commissie van toezicht geopperd omdat ze vreesden te weinig invloed op de dienst te hebben. De toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken Frans Teulings (KVP) had dit afgewezen met het argument dat inlichtingenvergaring geheel tot de uitvoerende macht behoorde. Daarnaast vreesde hij voor diepgaande vragen.⁸⁷ Ook Eindhoven was weinig enthousiast over het oprichten van een commissie. Hij voorzag namelijk een grote nieuwsgierigheid van de Kamer, waardoor de veiligheid in gevaar kon komen. Hij sprak liever niet met politici over geheime zaken, omdat hun vak praten was.⁸⁸ Daarnaast kon een commissie 'zijn' dienst natuurlijk controleren. In 1952 werd alsnog de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst ingesteld. Dit was wereldwijd de eerste parlementaire commissie die toezicht op geheime diensten hield.⁸⁹ In 1966 werd de naam van de commissie veranderd in de Commissie voor Inlichtingen en Veiligheidsdiensten (CIVD), ook vaak de Commissie Stiekem genoemd.

Het toezicht van de CIVD op de dienst was minimaal. Bakker noemde de Kamercommissie volstrekt onbenullig. Relevante informatie werd volgens hem namelijk achtergehouden. Daarnaast zorgden medewerkers van de BVD er volgens Bakker altijd voor dat ze onder vier ogen spraken, ze moeilijk terug te vinden waren en kwetsbare mensen opzochten.⁹⁰ Hij had hierin wel degelijk een punt. Het eerste verslag van de commissie verscheen bijvoorbeeld pas in 1967. Daarnaast maakten volgens Frits Hoekstra, oud-medewerker en leidinggevende bij de BVD, vage begrippen als 'respect voor democratie en individu' het voor de BVD mogelijk om in grote mate van vrijheid en gebruikmakend van een grote dosis fantasie aan de benodigde informatie te komen.⁹¹ Ook Engelen geeft aan dat de leden van de commissie lange tijd begripvol aanhoorden wat het hoofd van de dienst te zeggen had na overleg met de minister. Volgens Engelen veranderde dat pas in 1967 toen Fractievoorzitter van de PvdA Joop den Uyl kritische vragen en opinies had voor Sinninghe Damsté over de bemoeienis van de dienst met de CPN. De commissie veranderde volgens Engelen van een klachtenbank voor burgers in een commissie die zich bezighield met de consequenties van de door de BVD uitgevoerde onderzoeken.⁹²

Het terrorisme en politiek gewelddadig activisme waarmee Nederland te maken kreeg, overschaduwde al snel de discussie over de CPN tussen Kuipers, die Sinninghe Damsté was opgevolgd als hoofd van de BVD, en Den Uyl. De gijzelingsacties, geweldplegingen, dreigementen, bomaanslagen en brandstichtingen van Zuid-Molukse jongeren, de Rode Jeugd en Palestijnse commando's eisten de aandacht van de commissie op. De commissie vroeg zich af wat de BVD hieraan deed.⁹³ Den Uyl, op dat moment minister-president, gaf samen met het nieuwe hoofd van de CIVD, Ed van Thijn (PvdA), in 1973 opnieuw aan dat de dienst minder aan de CPN kon doen. Kuipers reactie was dat de communisten altijd belangstelling van de dienst zouden blijven hebben.⁹⁴ Ook hieraan is weer te zien dat de focus op de CPN onmogelijk los te laten was voor de BVD en dat de commissie weinig invloed uit kon oefenen op de koers

⁸⁷ Eindhoven, *Tegen de stroom* in, p. 226.

⁸⁸ Idem, p. 226.

⁸⁹ Hijzen, *Vijandbeelden*, p. 126-128.

⁹⁰ Marcus Bakker, *Wissels*, p. 62.

⁹¹ Frits Hoekstra, *In Dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* (Lippenhuizen, 2004), p. 38.

⁹² Engelen, *Frontdienst*, p. 212.

⁹³ Idem, p. 216; Beatrice de Graaf, *Theater van de Angst: de strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam, 2010), p. 27-28.

⁹⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora 27 juli 1973 in: Engelen, *Frontdienst*, 64; SSA AIVD 89-770, verslagen gesprekken dienstleiding met (leden van) de CIVD 29 augustus 1973 in: Engelen, *Frontdienst*, 216.

van de dienst. De BVD zou bijvoorbeeld pas in 1985 een centrale terrorismeafdeling krijgen.⁹⁵ Den Uyl en Van Thijn beleefden de CPN niet meer als vijand.

Naast kritiek over slechte controle was er ook vanaf het begin al inhoudelijke kritiek op de dienst. Deze kritiek ging echter, buiten de communistische Kamerleden die standaard werden genegeerd, niet over de bemoeienis met de CPN. Naast de eerdergenoemde Welter, die de BVD vergeleek met een woekerplant, zag Henk Beernink (CHU) de Binnenlandse Veiligheidsdienst bijvoorbeeld als een geheime politie. Hij vroeg zich af of de dienst wel binnen de wet paste. De anticommunist Frans Goedhart (oud-communist, PvdA) gaf aan dat er binnen de BVD een sfeer van hocus pocus hing. In de Tweede Kamer gaf hij wat voorbeelden van het ‘mallotige gedrag’ van de dienst. Volgens Goedhart bracht de dienst met anonieme gegevens fatsoenlijke mensen in opspraak. Een journalist werd bijvoorbeeld niet aangenomen voor een departementsfunctie omdat hij contacten had met buitenlandse communisten, en een Indonesische handelsfirma in Amsterdam werd in zijn ogen volledig onterecht afgeschilderd als een communistische centrale. Hij gaf echter ook aan niet tegen een verstandige, intelligent en deskundige veiligheidsdienst te zijn. Het was volgens hem zelfs noodzakelijk in de tijd van ‘communistische conspiratie’.⁹⁶

Kritiek op de bemoeienis met de CPN kwam pas in de jaren zestig, toen het vijandbeeld van de regering en het parlement niet langer overeenkwam met dat van de BVD. De BVD zag de communisten nog steeds als ergste vijand. Andries Kuipers, toen nog de tweede man onder J.S. Sinninghe Damsté, stelde in 1965 bijvoorbeeld dat de BVD gebaseerd was op het ideologisch conflict tussen communisme en democratie. De BVD moest volgens Kuipers de Nederlandse democratie beschermen tegen het communisme. In een interview in 1971 met *Haagse Post* herhaalde hij deze opmerking.⁹⁷ Hoewel de dooi in de Koude Oorlog al langer aan de gang was en het vijandbeeld onder de rest van de bevolking aanzienlijk was afgenomen, waren de communisten volgens Einthoven, maar ook volgens zijn opvolgers Sinninghe Damsté en Kuipers, nog steeds staatsgevaarlijk en moesten ze bestreden worden.

Er waren halverwege de jaren zestig echter ook al tegengeluiden binnen de dienst. Aart Blom, die in 1986 hoofd van de BVD zou worden, gaf in een interne lezing aan dat de CPN zich steeds onafhankelijker van de CPSU opstelde en zich hield aan de spelregels van de parlementaire democratie. Hij vond het dan ook tijd om de CPN in ieder geval minder als object van onderzoek te gaan beschouwen. Het overgrote deel van de medewerkers deelde deze mening echter niet.⁹⁸ De interne opleiding had, misschien onbedoeld, een zekere indoctrinerende werking. Door de nadruk op het gevaar van het communisme en het gebrek aan personeel verloop, was er aan BVD-kant een eenzijdige blik op de politieke en maatschappelijke omgeving ontstaan.

Ministeriële vijandbeelden

Maar waarom bleef de BVD, ondanks kritiek, de CPN dan nog tot 1991 volgen? Om te functioneren had de BVD namelijk een minimum aan steun van de Kamer, de betrokken minister en burgers nodig. Omdat de veiligheidsdienst onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken viel, was de minister politiek verantwoordelijk voor de dienst. Daarnaast was de minister ook verantwoordelijk voor het inlichten van de commissie en het geven van toestemming aan operaties van de BVD. De minister had hierdoor grote invloed op het functioneren van de BVD.

Veel ministers van Binnenlandse Zaken beleefden de communisten nog als vijand. Hierin komt het idee van Wecke en de La Haye over perceptie terug. Iedereen beleeft en ziet de vijand volgens hen op een andere manier.⁹⁹ In de in 1967 ontstane discussie tussen

⁹⁵ De Graaf, *Theater van de Angst*, p. 28.

⁹⁶ *HTK*, 1949-1950, p. 1400.

⁹⁷ SSA AIVD, verslagen Aurora 28 april 1965 in: Engelen, *Frontdienst*, p. 208; *Haagse Post*, 12 mei 1971, p. 1.

⁹⁸ Engelen, *Frontdienst*, p. 208.

⁹⁹ Wecke en De la Haye, ‘Vijandbeelden’, p. 156.

commissielid Den Uyl en Kuipers, over de mate van aandacht voor de CPN, mengde minister Beernink (CHU) zich bijvoorbeeld niet inhoudelijk. Hij was zelf nog niet overtuigd van de veranderende houding van de CPN ten aanzien van het internationale communisme.¹⁰⁰ Ook minister W.F. De Gaay Fortman (ARP) was deze mening toegedaan. Hij hield dan ook vast aan de interneringslijsten, die sinds 1949 door de BVD werden opgesteld. Desondanks moest hij in 1975 beloven dat de taken en bevoegdheden van de dienst bij wet werden geregeld.¹⁰¹ Deze wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten zou er uiteindelijk pas in 1987 komen.

Zijn opvolger, Ed van Thijn (VVD), verbood de dienst in 1982 om nog langer informatie te verzamelen over de CPN als zodanig. Daarnaast schraptte hij de CPN van een lijst van antidemocratische en staatsgevaarlijke organisaties.¹⁰² De CPN heeft echter nooit dezelfde behandeling gekregen als de andere partijen. Max Rood (D66) volgde van Thijn in 1982, snel na deze beslissingen, op. Rood achtte de CPN nog staatsgevaarlijk. Hij wilde dat de BVD doorging met spioneren van de CPN ‘op beperkte schaal en met terughoudendheid’. De CPN bleef geschrapt van de lijst, maar het vijandbeeld van Rood en zijn toestemming om informatie te blijven verzamelen maakte het voor de BVD mogelijk door te gaan.

Hij stelde, na een nota van het nieuwe hoofd van de BVD Pieter de Haan, de BVD dan ook in staat om op een vijftal terreinen verder te gaan met onderzoek. Volgens Hoekstra werden deze vijf aspecten binnen de dienst gezien als ‘redden wat er te redden viel’. De dienst had volgens hem namelijk geen idee hoe ze moest functioneren zonder de CPN als object en hoe ze moest reageren op verandering in de maatschappelijke en politieke werkelijkheid.¹⁰³ Van Rood mocht de BVD nog onderzoek doen naar de ideologische en politieke ontwikkeling van de partij, de partijleiding, de internationale verbindingen en daaruit voortkomende activiteiten, de heimelijke en gecoördineerde activiteiten met betrekking tot maatschappelijke organisaties en activiteiten die de grenzen van de rechtsorde feitelijk zouden overschrijden.¹⁰⁴ Het gevolg was dat de BVD halverwege de jaren tachtig de CPN weer bijna als vanouds te bespioneerde.¹⁰⁵

Het probleem is echter dat de Tweede Kamer dacht dat de BVD de CPN vanaf 1982 al met rust liet. Tweede Kamerleden wisten niets van het bestaan van de vijf aspecten af. In het verslag van de commissie meldde Den Uyl, toen hoofd van de commissie, in 1985 namelijk dat er, gezien de ontwikkelingen van de CPN in de jaren vijftig, geen reden meer was om de partij als zodanig nog onderzoeksobject te laten zijn voor de BVD. Ook stelde hij dat de dienst geen ander beleid voerde ten opzichte van de CPN dan tot elke andere partij.¹⁰⁶ Er bestaat een kans dat hij de vijf aspecten over het hoofd heeft gezien en ze daardoor niet benoemd heeft. Den Uyl was namelijk tegen inmenging van de BVD in de CPN.

Na een waarschuwing van De Haan over het bestaan van de vijf aspecten sprak ook Koos Rietkerk (VVD), die Rood was opgevolgd als Minister van Binnenlandse Zaken, op 7 mei 1985 in de Tweede Kamer niet over de vijf aspecten.¹⁰⁷ Rietkerk vond net als Rood dat de CPN nog aandacht verdiende van de BVD. De mogelijkheid bestaat dat Rietkerk, in tegenstelling tot Den Uyl, het bestaan van de vijf aspecten bewust heeft achtergehouden. Aan de opvolger van Rietkerk, Cees van Dijk (CDA), gaf De Haan dezelfde waarschuwing. Hij was

¹⁰⁰ Engelen, *Frontdienst*, p. 213.

¹⁰¹ Idem, p. 216.

¹⁰² Rinke van den Brink, ‘Onthullende stukken uit het BVD-archief: de kamer dacht dat de CPN niet meer werd bespioneerd’, *Vrij Nederland*, 4 oktober 1997, p. 26.

¹⁰³ Hoekstra, *In dienst van de BVD*, p. 56.

¹⁰⁴ Van den Brink, ‘Onthullende stukken uit het BVD-archief’, p. 26.

¹⁰⁵ Idem, p. 26.

¹⁰⁶ Nationaal Veiligheidsarchief, Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en veiligheidsdienst 1981-1985-I, verslag omtrent haar werkzaamheden 6 maart 1985, < <http://www.inlichtingendiensten.nl/toezicht/cie1985.pdf> > [geraadpleegd op 28-08-18].

¹⁰⁷ *HTK*, 1984-1985, p. 4841.

bang dat er een crisis zou ontstaan op het moment dat het uit zou komen dat de vijf aspecten bestonden.

De Haan wilde dat het duidelijk was, ook al vond hij ook in 1987 nog dat de CPN gezien haar verleden en haar relaties met Moskou en andere communistische centra enige waakzaamheid en kritische aandacht verdiende. Het kon volgens hem echter wel minder vanwege de steeds grotere afstand die de CPN van Moskou nam.¹⁰⁸ Na de Wet op Inlichtingen- en Veiligheidsdienst in 1987 maakte de BVD alleen nog gebruik van open bronnen in het onderzoek naar de CPN. Dit gebeurde totdat de CPN in 1991 opging in GroenLinks. Rond diezelfde tijd, met op de achtergrond het einde van de Koude Oorlog, voltrok de reorganisatie van de BVD zich. Buiten de dienst was zoveel veranderd en de BVD had geen andere keuze meer dan daarin mee te gaan.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Van den Brink, 'Onthullende stukken uit het BVD-archief', p. 26.

¹⁰⁹ Engelen, *De BVD in de Twintigste Eeuw*, p. 99.

Conclusie

Na de Tweede Wereldoorlog begonnen de tegenstellingen tussen Oost en West ook in Nederland zichtbaar te worden. De toenemende politieke, militaire, economische, sociale en ideologische dreiging vanuit het Oosten vergrootte het communistische vijandbeeld bij de regering en in de samenleving. Omdat de CPN zich steeds sterker achter de Sovjet-Unie ging scharen, werd de kloof tussen de CPN en de rest van de partijen steeds groter. De CPN was, door haar focus op de Sovjet-Unie, op een groot aantal terreinen een tegengestelde mening toegedaan. Zo erkende ze de Indonesische onafhankelijkheid, was ze tegen de politieke acties en wees ze de NAVO en het Marshallplan af. Daarnaast sloot de partij zich aan bij het Warschaupact en de Cominform en zag ze wereldcomités als alternatief voor de Marshallhulp. Door deze afwijkende meningen was er wel sprake van anticommunisme, maar de CPN werd door de regering aanvankelijk niet als staatsgevaarlijk gezien.

De houding van de regering veranderde pas na de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in 1948. De CPN schilderde de overname af als een schitterende overwinning en een mooi precedent voor Nederland. Het gevolg van deze omslag waren anticommunistische maatregelen. In rap tempo richtte de regering vanaf 1948 de nationale reserve opnieuw op, weerde de CPN uit een aantal vaste Kamercommissies, sloot de partij uit van zendtijd op radio en televisie, voerde het ambtenarenverbod opnieuw in en stelde de Wet Buitengewone Bevoegdheden Burgerlijk Gezag (Wbbbg) op.

De in 1949 opgerichte Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) speelde in de naleving van deze maatregelen een grote rol. Haar hoofd, de jurist en communistenvreter Louis Einthoven richtte de dienst volledig in om het communisme te bestrijden. Hij kreeg hierin de vrije hand omdat de angst voor het communisme in de regering op dat moment groot was. Het anticommunistische vijandbeeld van Einthoven ging hierdoor de inhoud van de taken en organisatievorm van de BVD bepalen.

Vanaf halverwege de jaren vijftig nam het vijandbeeld onder het overgrote deel van de Tweede Kamerfracties af. Na de Cubacrisis (1962) was ook de spanning tussen Moskou en Washington afgenomen. Daarnaast zette de CPN na de dood van Stalin een autonome koers in. Ze koos bijvoorbeeld geen kant in het conflict tussen het Russische en Chinese communisme. De nadruk kwam binnen de partij steeds meer te liggen op nationale zelfstandigheid. Dit resulteerde halverwege de jaren zestig in de opheffing van de politieke maatregelen.

Het vijandbeeld nam echter niet af bij de BVD. Nieuwe werknemers maakten tijdens hun opleiding kennis met een organisatie die vastgeroest was in haar anticommunistische ideologie. De communisten waren volgens de dienst de ergste vijand en dit werd door de dienst gepresenteerd als werkelijkheid. De dienst wist simpelweg niet hoe ze moest functioneren zonder de CPN als object van onderzoek en hoe ze moest reageren op veranderingen in de politieke en maatschappelijke werkelijkheid. Hierover ontving de BVD al sinds de jaren zestig kritiek. Politici als Ed van Thijn (PvdA) en Joop den Uyl (PvdA) zagen de CPN niet langer als staatsgevaarlijk en uitte dat in de vergaderingen van de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CIVD). Zij stelden dat de BVD het onderzoek naar de CPN kon staken. De commissie had echter te weinig macht om werkelijke verandering teweeg te brengen.

De minister van Binnenlandse Zaken had die macht wel. Van Thijn verbood als minister in 1982 de BVD om nog informatie te verzamelen over de CPN als zodanig. Zijn opvolgers Max Rood (D66) en Koos Rietkerk (VVD) hadden een andere perceptie van de communisten en zagen de CPN wel nog als staatsgevaarlijk. Bij hen was er dus nog sprake van een communistisch vijandbeeld. Zij gaven de BVD dan ook toestemming om het onderzoek voort te zetten. De BVD werd door hen niet gedwongen te veranderen.

Dit betekende dat de BVD, ondanks de verandering van de politieke oriëntatie van de CPN en de afname van het vijandbeeld in de regering, het parlement en de bevolking toch haar onderzoek naar de communistische partij door kon zetten. Nadat de CPN in 1991 was opgegaan in GroenLinks en tegen de achtergrond van het einde van de Koude Oorlog was er zoveel veranderd buiten de dienst dat de BVD geen andere keuze had dan meegaan in de ontwikkelingen. Reorganisatie was toen nog de enige optie.

Een dergelijke situatie is nog steeds mogelijk. Zoals de BVD vastroestte in de bestrijding van het communisme, zo kunnen de huidige inlichtingendiensten, de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) en Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vastroesten in de bestrijding van het terrorisme. Uit het onderzoek blijkt dat een organisatie als de AIVD een eigen ideologie heeft en dat ze zal proberen deze ideologie te bevestigen. De commissie doet net als tijdens de Koude Oorlog eenmaal per jaar verslag aan de Tweede Kamer en heeft ook nu nog onvoldoende macht. Daarnaast spelen vijandbeelden ook nu nog een grote rol. De regering en het parlement zijn erbij gebaat om goede controle uit te oefenen op de AIVD en MIVD bij te sturen als de dienst af gaat wijken van de politieke en maatschappelijke werkelijkheid. Dit zorgt voor gezonde diensten die zich focussen op zaken die er werkelijk toe doen in de huidige wereld.

Bibliografie

Archivalia

Nationaal Archief (NA), Den Haag, Ministerraad [2.02.05.02], inventarisnummer 390, Notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers (8 maart 1948).

Nationaal Veiligheidsarchief, Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en veiligheidsdienst 1981-1985-I, verslag omtrent haar werkzaamheden 6 maart 1985,

< <http://www.inlichtingendiensten.nl/toezicht/cie1985.pdf> > [geraadpleegd op 28-08-18].

SSA AIVD, verslagen Aurora 28 april 1965.

SSA AIVD, verslagen Aurora 27 juli 1973.

SSA AIVD 89-770, verslagen gesprekken dienstleiding met (leden van) de CIVD 29 augustus 1973.

Gedrukte Bronnen

Bakker, Marcus, *Wissels: bespiegelingen zonder berouw* (Weesp, 1983).

Baruch, F., *Links af naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de C.P.N. in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967).

Eindhoven, L., *Tegen de stroom in: levende vissen zwemmen tegen de stroom in alleen dooie drijven mee* (Apeldoorn, 1974).

Gortzak, Henk, *Hoop zonder illusies: memoires van een communist* (Amsterdam, 1985).

Hoekstra, Frits, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* (Lippenhuizen, 2004).

Niet-gedrukte Bronnen

Brink, Rinke van den, 'Onthullende stukken uit het BVD-archief: de kamer dacht dat de CPN niet meer werd bespioneerd, *Vrij Nederland* 4 oktober 1997.

Haagse Post, 12 mei 1971.

HTK, 1949-1950, p. 1400.

HTK, 1955-1956, p. 2305.

HTK, 1984-1985, p. 4841.

'Het Vervolg', *De Volkskrant*, 9 mei 1992.

Stafafdeling Voorlichting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Hoezo, BVD?* (Den Haag, 1987).

'Waar is de BVD bang voor?', *Haagse Post*, 26 mei 1971.

Literatuur

Aalders, Gerard en Coen Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Den Haag, 1996).

Baalen, Carla van en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel V, *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001).

Bogaarts, M.D., *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II, *De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948*, Band C (Den Haag, 1989).

Bootsma, Peter en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam, 2006).

Brink, E. van den, 'Vijandbeelden; hun relevantie en geschiedenis, vooral in de Koude Oorlog', in: *Op zoek naar de vijand. Verslag van het symposium over oorzaken en functies van het denken in vijandbeelden* (Nijmegen, 1985).

Cornelissen, Igor, *Paul de Groot. Staatsvijand Nr.1* (Amsterdam, 1996).

- Engelen, Dick, *De BVD in de Twintigste Eeuw. Institutionele geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-2000* (Den Haag, 2002).
- Engelen, Dick, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Den Haag, 2007).
- Engelen, Dick, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag, 1995).
- Graaf, Beatrice de, *Theater van de Angst: de strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam, 2010).
- Heiden, Peter van der en Alexander van Kessel (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 8, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen – Cals en –Zijlstra* (Den Haag/Nijmegen, 2010).
- Hellema, Duco en Toby Witte, 'Nederlandse Reacties op de Socialistische Dreiging' in: idem (red.), *'Onmachtig om te helpen': Nederlandse Reacties op de Socialistische Dreiging* (Amsterdam, 1995).
- Hijzen, Constant, *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam, 2016).
- Küng, Hans, *De Islam. De toekomst van een wereldreligie* (Kampen, 2006).
- Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw*, Band B (Nijmegen, 1992).
- Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie*, Band C (Nijmegen, 1992).
- Merriman, John M. en Jay Winter (red.), *Europe since 1914. Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, deel II (California, 2006), II.
- Molenaar, Leo, *Nooit op de knieën: Marcus Bakker (1923-2009), communist en parlementariër* (Amsterdam, 2015).
- Ottenheim, Tom, en Léon Wecke, *Vijandbeeld, legitimatie en voorlichting. Een verkenning naar de aanwezigheid van vijandbeeld en legitimatie in de voorlichtingsbrochure 'Over veiligheid en vrede'* (Nijmegen 1985).
- Stam, Arthur, *De CPN en haar Buitenlandse Kameraden. Proletarisch Internationalisme in Nederland* (Soesterberg, 2004).
- Stutje, Jan Willem, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam, 2000).
- Valk, Gilliam de, *De BVD en inlichtingenreportages* (Nijmegen, 1996).
- Verrips, Ger, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN (1938-1991)* (Amsterdam, 1995).
- Wecke, Léon, en Jacques de la Haye, 'Vijandbeelden: door wie of wat voelen Nederlanders zich bedreigd?' in: P. Everts en H. W. Tromp, *Tussen oorlog en vrede* (Amsterdam 1980).
- Wecke, Léon, 'Vijandbeeld en vijanddenken', *Rekenschap: humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 34:3 (1987).
- Wecke, Léon, en Wiel Schmetz, *Vijandbeeld in Nederland: eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie* (Nijmegen 1981).
- Wiebes, C., en B. Zeeman, 'Nederland, België en de Sovjetdreiging (1942-1948)', *Internationale Spectator* 44:9 (1987).
- Witte, G.T., *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Leiden, 1990).

